

Impact Factor-7.675(SJIF)

ISSN-2278-9308

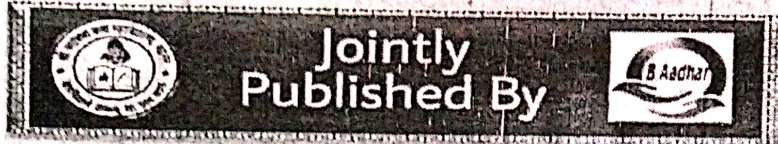
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2021, ISSUE No - (CCLXXXIII) 283

"Review of India's Education Policy"

Jointly
Published By

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts College, Wadner, Dist - Wardha, &
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social Research & Development
Training Institute, Amravati.

For Details Visit To: www.aadharsocial.com

Editor

Dr. Vinod M. Mude

HOD, Dept. of Pol. Sci.

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts
College, Wadner, Dist - Wardha.

Executive Editor

Dr. Uttam B. Parekar

Principal

Shri Saibaba Lok Prabodhan Arts
College, Wadner, Dist - Wardha.

Aadhar PUBLICATIONS

19	नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०: चिकित्सक अध्ययन डॉ. संजय धनवटे	88
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन डॉ. संजय गोरे	92
21	शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि ऑनलाईन शिक्षणपध्दतीचे परिणाम. डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे	94
22	कोरोना महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम डॉ. गजानन रा. सोमकूर्वर	99
23	भारतीय नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०: एक तुलनात्मक अभ्यास. डॉ. विठ्ठल एस. फुलारी	104
24	कोविड-१९ चा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर	111
25	मानवी हक्क आणि शैक्षणिक धोरण डॉ. विनोद मा. मुडे	116
26	शिक्षण विचार : स्वामी विवेकानंद व महात्मा गांधी. डॉ. प्रविन कारजंकर	122
27	कोविड १९ मुळे शिक्षण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या शैक्षणिक समस्या. प्रा. हेमंत ग. वरघने	126
28	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान. प्रा. मनोज के. सरोदे	132
29	शिक्षण प्रणालीत तंत्रज्ञानाचा वापर. डॉ. गोदावरी आत्माराम गौरकर	135
30	उच्च शिक्षणामध्ये महिलांची भूमिका. प्रा. आरती एम. देशमुख	140
31	सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास आणि शिक्षण. प्रा. रविंद्र बा. शेंडे	146
32	भारतीय शैक्षणिक धोरण आणि ग्रामीण विकास. डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव/ हुमेश्वर डी. आनंदे	151
33	कोवीड १९ महामारीचा शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम. डॉ. जयश्री आसाराम तळेकर	156
34	भारतातील नवीन शैक्षणिक धोरण— लक्ष्य आणि आव्हाने. प्रा. सुनंदा अंशूल राऊत	158
35	भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील बदल: एक दृष्टिक्षेप डॉ. लिलाधर धनसिंग खरपुरिये	164
36	उच्च शिक्षणामध्ये महिलांची भूमिका प्रा. रीता द. वाळके	170
37	स्त्री शिक्षणाचे उद्गाते: महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले. सुहास मुरलीधर उघडे	171
38	सावित्रीबाई फुले : पहिल्या भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत प्रा. डॉ. हिराचंद चो. वेस्कडे	175

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास आणि शिक्षण**प्रा. रवींद्र बा. शेंडे**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास निर्माण करण्याकरिता पुर्व आवश्यक अटीकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. शिक्षण (मातृभाषेतून किमान शिक्षण) आणि पर्याप्त लोकसंख्या या पुर्व आवश्यक अटी व इतर अटींचे (आर्थिक व आर्थिकेतर) जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाकरिता प्रथमता दुरुस्तीकरण आवश्यक आहे. यातूनच विकासाच्या अनेक साधनांचा चांगला प्रभाव निर्माण होईल. शिक्षण अज्ञान दुर करण्याचे तसेच समाज परीवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे. विकास आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध फार जवळचा आहे. किमान मूलभूत शिक्षण मातृभाषेतून मिळाल्यास तसेच शिक्षण म्हणजे अज्ञान दुर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. अशा व्यूहरचनेतून शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाल्यास शिक्षण हा घटक मजबूत होईल तसेच जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाच्या पुर्व आवश्यक अटींमध्ये पर्याप्त लोकसंख्येचा विचार करणे भाग आहे. अतिरिक्त लोकसंख्येच्या सहाय्याने "अधिक समस्या व अधिक युक्त्या" सुचणा-या असल्या तरी दीर्घकालिन दृष्ट्या पर्याप्त लोकसंख्या विकासाठी आवश्यक आहे. या दोनही पुर्व आवश्यक अटी व अटींमध्ये (आर्थिक व आर्थिकेतर) प्रथमता दुरुस्तीकरण झाल्यास इतर अनेक साधनांचा प्रभाव अनुकूल होईल. शिक्षण जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण पुर्व आवश्यक अट आहे. शिक्षण अज्ञान दुर करण्याचे तसेच समाज परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे. प्रगती आणि शिक्षण यांचा परस्पर संबंध फार जवळचा आहे. म्हणूनच शिक्षणाच्या संदर्भातील महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे मार्मिक विचार आजही खरे ठरत आहे. विद्येविना मती गेली। मती विना नीती गेली। नीती विना गती गेली। गती विना वित्त गेले। वित्त विना शुद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

त्याच व समतेवर आधारीत नवसमाज निर्मातीस शिक्षणाची कास धरणे आवश्यक आहे. कारण त्यामधून अज्ञानाचा भस्मासूर नाहीसा होईल. अशी त्यांची धारणा होती. ज्ञानधिष्ठीत समाजरचनेत ज्ञान काही थोड्या लोकांची मक्तेदारी होणार नाही, तसे प्रत्येकाला ज्ञान मिळविण्यासाठी समान संधी प्राप्त होईल, अशा प्रकारची धोरणे शिक्षण क्षेत्रात अवलंबविणे आवश्यक आहे. सध्या भारताच्या शिक्षण क्षेत्रात जी धोरणे अवलंबली जात आहेत त्यात ग्रामीण मानवी भांडवल, मराठी माध्यम शाळा व इंग्रजी माध्यम शाळा यांच्या स्पर्धेत निकृष्ट बनत जात आहे काय? धोके कोणते आहेत? व संधी उपलब्ध आहे काय? याचे मुल्यमापन होणे आवश्यक आहे. कारण शिक्षणाचे परिणाम त्वरीत जाणवत नसले तरी ते दुरगामी होत असतात. म्हणून त्याबाबतची जाणीव गंभीरपणे व्हायला हवी. मातृभाषेतून किमान शिक्षण हा पर्याय शिक्षण क्षेत्रात वापरणे खुपच गरजेचे आहे. असा व्यापक विचार अस्तित्वात आल्यास शिक्षणामार्फत ग्रामीण उदरनिर्वाह सुदृढ होईल. 25.96 टक्के (2011 च्या जणगणनेनुसार) लोकसंख्या आजही निरक्षर आहे. त्यापेक्षा जास्त लोकांना आधुनिक भारतात नोकरी धंद्यासाठी आवश्यक असलेले कौशल्य शिकविण्याची आवश्यकता आहे. आपल्या समाजातील दुर्बल घटकातील लोकांची मुले कुपोषित असतात. त्यातील फारच थोड्या प्रमाणात मुले व मुली 8 व्या वर्गापर्यंतचे शिक्षण पुर्ण करू शकतात. आपण त्याचा विचार करण्याची गरज आहे. प्रत्येक भारतीय मुलामुलींना शिक्षण मिळणे हा खरोखर मुलभूत हक्क आहे. अनेक कारणामुळे शिक्षणाची संधी अजूनही ब-याच लोकांना मिळत नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. शिक्षणाबाबत ग्रामीण भागात महत्त्व ओळखणाऱ्या कुटुंबाचा अभ्यास करणे.
2. भारतात शिक्षण केंद्र व राज्यचा विषय आहे याचा अभ्यास करणे.
3. शिक्षणाबाबत निवडक थोर महापुरुषांच्या विचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते

- 1) शिक्षण म्हणजे अज्ञान दुर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनाकरिता दुय्यम सामुग्रीसाठी इंटरनेट, अहवाल, अशा निवडक साधनांचा वापर करण्यात आला.

विषयाचे विश्लेषण

शिक्षणाबाबत ग्रामीण भागात तीन पध्दतीचे कुटूंब

- 1) कोणतीही किंमत देऊन आपल्या मुलांना शिक्षण देणारी व सर्व ठिकाणी कठिण प्रसंगाचा सामना करता येईल त्या दृष्टिने मुलांना आर्थिक पायावर सुस्थितीत आणण्याचे महत्त्व ओळखणारी काही कुटूंबे असतात.
- 2) काही कुटुंबांना शिक्षणाचे महत्त्व समजलेले असते परंतु योग्य वेळी मुलांना कोणत्या शिक्षण संधी आहेत, त्या मिळविण्यासाठी कोणते योग्य ते मार्ग व पध्दती आहे याची जाणीव त्यांना नसते.
- 3) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असल्याने शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजलेले नसते. त्यामुळे पिढ्यांपिढ्या त्यांच्या मुलांकडे दुर्लक्ष होऊन ती बाजूला पडतात आणि दारिद्र्यात खितपत राहतात.

म्हणून समाजाच्या सर्व स्तरावर जागृती निर्माण करून शिक्षणाचे महत्त्व व जाणीव पसरवली पाहिजे, समाजातील दुर्लक्षित लोकांना शिक्षणाचे लाभ देण्यासाठी आवश्यक ते स्रोत एकत्रित व सज्ज केले पाहिजेत.

भारतात शिक्षण हा केंद्र आणि राज्य या दोहोच्याही कक्षेत येणारा विषय.

शिक्षण संदर्भात भारतीय राज्यघटना भाग चौथ्या "राज्यधोरणाची निर्देशक तत्त्वे" या प्रकरणातील कलम 45 प्रमाणे राज्य हे या संविधानाच्या प्रारंभापासून 10 वर्षांच्या आत सर्व बालकांना त्याच्या वयास चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत मोफत सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल. डॉ. आंबेडकरांना शिक्षण आणि समाजपरीवर्तन यांची समांतर प्रक्रिया अभिप्रेत होती म्हणूनच त्यांनी "शिक्षा संघटित व्हा आणि समतेसाठी संघर्ष करा" असा संदेश दिला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने वेळोवेळी विविध आयोग स्थापन करून शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा व बदल घडवून आणण्याचे प्रयत्न केलेले दिसून येत आहे. जानेवारी 1948 मध्ये पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना आझाद यांनी एक परिषद बोलावून त्यामध्ये शिक्षणासंबंधीची भविष्यकालीन दिशा निश्चित केली. त्यानंतरच्या काळात भारतातील शिक्षण व्यवस्था निर्दोष करण्यासाठी पुढील विचार मंथन झालेले दिसून येते.

- 1) 1948 च्या डॉ. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली "विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने" असे म्हटले होते की, सामाजिक जीवनाची नैतिक व अध्यात्मिक पातळी उंचावणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट्ये असले पाहिजे.
- 2) 1952 च्या मुदलीयार यांच्या अध्यक्षतेखाली "माध्यमिक शिक्षण आयोगाने" शिक्षणाद्वारे चारीत्र्य विकास, बौद्धिक क्षमता संपादन आणि सामाजिक न्यायाची तळमळ निर्माण व्हावी असे म्हटले होते.
- 3) 1964 मध्ये डॉ. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एकूण सर्व शिक्षण व्यवस्थेसाठी आयोग नेमलेला होता. या आयोगाने "शिक्षण हे जीवन, गरजा, आर्थिक, सांस्कृतिक परिवर्तनाचे माध्यम ठरावे." असे म्हटले होते. कोठारी आयोगानंतर 1968 च्या सुमारास देशाची सर्वकष शिक्षणाविषयक धोरणे जाहिर झाली. त्याचा चौथ्या व पाचव्या पंचवर्षीक योजनेतील शिक्षणाविषयक योजनेला मोठा हातभार लागला.

4) सन 1966 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ही भारतीय शिक्षणातील अत्यंत महत्त्वाची घटना होय. या धोरणानुसार 1992 मध्ये राज्यसरकारने, शिक्षण संस्था आणि शिक्षण तज्ञ यांच्यातील परस्पर विचार मंथनातून कृतीकार्यक्रम आखून त्यांची अंमलबजावणी सुरू झालेली दिसून येते. त्यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणावर भर देण्यात आला आहे. तसेच शिक्षणाच्या समान संधी या बाबीला महत्त्व दिलेले दिसून येते. त्यासाठी युनिसेफ भारत सरकारला सहकार्य करित आहे. भारतानेही आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा पुरस्कार केला आहे.

जागतिकीकरणामुळे विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या शक्तीमूळे, वाढत्या विस्तारामुळे जग लहान झाले आहे. मानवाच्या आर्थिक विकास व कल्याणाबरोबरच दैनंदिन उद्ध्वना-या अनेक समस्यांमुळे मानवाच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्यावाढ, दारिद्र्य, बेरोजगारी, वाढत्या कर्जाचा भार, कुपोषण, बालमृत्यू, स्त्रियांची दुराव्यवस्था, पर्यावरणाचा वाढता -हास, यासारख्या गंभीर समस्या आहेत. त्या सोडविण्यासाठी "किमान मुलभूत शिक्षणावर" भर देणे व ते साध्य करणे हे जगासमोरील प्रमुख आव्हान आहे. त्या दृष्टीने जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या विश्वव्यापी जाहिरनाम्याद्वारे "प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा हक्क आहे." हे ठामपणे मान्य केले आहे. शिक्षणाचा हक्क खरोखर किती लोकांना मिळत आहे. कितीजण त्यापासून पूर्णपणे किंवा अंशतः वंचित आहेत, मिळालेले शिक्षण व्यवहारात कितपत उपयोगी पडते. अशा अनेक बाबींचा आढावा जागतिक स्तरावरून घेण्यात आला. त्यातून आश्चर्यकारक परंतु धक्कादायक वस्तुस्थिती समोर आली आहे. त्यानुसार जगात जवळजवळ 10 कोटी बालकांना प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध नाही. त्यामधील 6 कोटी केवळ मुली आहे. जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 96 कोटी पेक्षा अधिक लोक प्रौढ निरक्षर आहेत. त्यामध्ये 64 कोटी स्त्रीया आहेत. कित्येक लाख मुले व प्रौढ, मुलभूत शिक्षण घेण्यासाठी उपस्थित असतात. परंतु आवश्यक ज्ञान व कौशल्य आत्मसात करू शकत नाही. त्यासाठी लागणा-या तांत्रिक प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध नाही. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेवून थायलंडमधील "जोमटियन" येथे 1990 मध्ये भरलेल्या जागतिक शिक्षण परिषदेने मुलभूत अध्ययन गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्वांसाठी जागतिक जाहिरनामा प्रसिध्द केला. त्यामध्ये सर्वांसाठी शिक्षणाचे ध्येय साकार करण्यासाठी सर्व देशांनी परस्पर सहकार्य व जबाबदारीने अविरत प्रयत्न करण्याची गरज प्रतिपादन करण्यात आले आहे. भारतात त्यादृष्टीने केला जाणा-या प्रयत्नाचा व यशापयशाचा अभ्यास करणे तसेच त्या दृष्टीने येणा-या अडचणी सोडविणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाबाबत थोर महापुरुषांचे विचार

शिक्षणाच्या अर्थशास्त्रात शिक्षणाचा श्रम शक्तीचा व्यावसायिक रचनेवरील परीणाम, नेमणूका आणि बढती, श्रमीकांची अंतर्गत व बाह्य गतीक्षमता, बचत प्रवृत्ती, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आकृतीबंध आणि भविष्यकालीन आर्थिक विकासाची शक्यता इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. शिक्षणामुळे मानवी भांडवलाला विकासाचा चालना मिळते, शिक्षण आणि विकास या दोन स्वतंत्र बाबी नसून त्या "एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे." शिक्षणामुळे आर्थिक विकास घडून येतो आणि आर्थिक विकासामुळे जास्त शिक्षण घेण्याची प्रेरणा निर्माण होते. शिक्षण ही मानवाची प्राथमिक गरज आहे. शिक्षणाचा परिणाम पोषण, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा आणि निवारण इत्यादींवर घडून येतो. शिक्षणामुळे प्रशिक्षित श्रमीकांचा पुरवठा वाढतो. त्यामुळे भांडवल, तंत्रज्ञान, सेवा आणि प्रशासन इत्यादींचे व्यवस्थापन सुलभरीत्या करता येते. शिक्षणामुळे समाजातील समस्यांचे निवारण करता येते. शिक्षणामुळे जीवन अधिक समृद्ध बनते. म्हणून शिक्षण ग्रामीण भागात घोरोघरी पोहचले पाहिजे त्याचा मानव समाजाच्या सेवेसाठी उपयोग झाला पाहिजे, अशाप्रकारचे शिक्षण मानवी विकासासाठी आवश्यक आहे. अर्थशास्त्रात शिक्षणाचा विचार प्राचीन काळापासून केला जात आहे. स्मिथ च्या मते " शिक्षण हे उत्तम प्रशासनासाठी आवश्यक असून आर्थिक विकासासाठी ते महत्त्वाचे मानले जाते." माल्थस यांनी शिक्षणाच्या बाह्य फायद्यांचा विचार केला असून त्यांच्या

मते, "एका व्यक्तीच्या शिक्षणामुळे दुस-या व्यक्तीच्या कल्याणात वाढ होते. त्यांनी लहान कुटुंबाच्या आर्थिक फायद्यांवर भर दिला होता." जे. एस. मील यांच्या मते शिक्षण आणि कुटुंबाचा लहान आकार यामध्ये अप्रत्यक्ष संबंध असतो.

डॉ. मार्शल यांचा भर शिक्षणाच्या फायद्याच्या मापनावर होता. आर्थिक वृद्धीमध्ये शिक्षणाचे योगदान महत्त्वाचे असते. शिक्षणामुळे केवळ राष्ट्रीय विकासाला चालना मिळते असे नाही. तर त्याद्वारे उद्दिष्टे निश्चित करता येतात. साधनांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टिने योजना आखता येतात. शिक्षण हा मानवाचा मुलभूत अधिकार असून व्यक्तीविकास साध्य करता येते. पर्यायाने सामाजिक विकास साध्य करता येते. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभावी उपयोग करण्यासाठी शिक्षणाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. उत्पादन प्रक्रियेसाठी उपयुक्त अशा विशेष कौशल्याची शिक्षणामुळे निर्मिती होते. आधुनिक तंत्रानुरूप व्यक्तीच्या मनोवृत्तीत बदल घडून येतो. मानव संसाधन विकास शिक्षणामुळेच घडून येतो. शिक्षण आणि संशोधन याद्वारे साधनांचे नियोजन आणि व्यवस्थापन करता येते. देशाचा विकास लोकांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असल्यामुळे शिक्षणाचे विविध प्रकार आणि यामध्ये योग्य समन्वय साधने आवश्यक ठरते. या दृष्टिने शिक्षणाच्या विकासाला अग्रक्रम देणे ही अपरीहार्य बाब आहे.

शिक्षणावरील खर्च आणि उत्पादकता तुलना करण्याचा प्रयत्न केला जातो. किती विद्यार्थी शिक्षण घेतात याचे मापन केले जाते. परंतु त्याच्या फायद्याचे पैशात मापन करणे कठीण असते. विद्यार्थ्यांवर किती खर्च झाला याचे मापन करता येते. परंतु शिक्षण क्षेत्रातील उत्पादकता किंवा कार्यक्षमतेची खर्चाशी तुलना करणे कठीण असते. असे असले तरी शिक्षणाच्या खर्चाचे मापन करणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षणावरील खर्च किंवा वित्तीय तरतूदीचे अनुमान करणे, त्यावरील गुंतवणूकीची कार्यक्षमता वाढविणे, खर्चाच्या कार्यक्षमतेचे मापन करणे यासाठी शैक्षणिक खर्चाचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. काही विचारवंताना शिक्षणावरील खर्च अनुत्पादक वाटतो. अर्थात शिक्षणावरील खर्चावरील मिळणा-या फायदातोड्यांची तुलना करता येत नाही. असे असले तरी शिक्षणावरील गुंतवणूकीमुळे अप्रत्यक्षरीत्या उत्पादकता वाढते. म्हणून शिक्षण हा मानव संसाधन विकासाचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो.

शिक्षण हा मानवी विकासाचा मुलभूत घटक आर्थिक विकासासाठी आवश्यक आहे. शिक्षणाचा परीणाम हा विकासाशी निगडित इतर अनेक बाबींवर होतो. जन्मदर मृत्यूदर, आरोग्याशी संबंधित प्रश्न, कृषी, औद्योगिक विकास, कुटुंबकल्याण, स्त्री-पुरुष समानता यांच्याशी शिक्षणाचा संबंध आहे. 1990 च्या मानवी विकास अहवालाप्रमाणे शैक्षणिक विकास म्हणजे मानव विकास होय. शिक्षण आणि तत्वज्ञान यांचा जसा जवळचा संबंध आहे. तसाच शिक्षण आणि आर्थिक विकास यांचा जवळचा संबंध आहे. आर्थिक विकास म्हणजे राष्ट्रातील गुंतवणूक, रोजगार व मागणी यात सतत वाढ होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ, दरडोई उत्पन्न व उपभोगात वाढ, राजकीय व सामाजिक स्थर्ये प्रस्थापित होणे होय. अशाप्रकारे व्यापक अर्थाने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी राष्ट्रातील जनता वास्तव्य दृष्टिकोनातून बुद्धीमान असली पाहिजे म्हणजेच तेथील जनतेजवळ बुद्धी, खुप कष्ट करण्याची तयारी आणि सभ्य वर्तवणूक हे तीन गुण असले पाहिजे, तसेच परंपरागत सामाजिक व सांस्कृतिक नितीमूल्याची जपणूक करून आधुनिकतेचा पुरस्कार करता येण्यासारखी परिस्थिती तेथे असली पाहिजे, यावरून शिक्षण आणि आर्थिक विकास या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे. हे स्पष्ट होते.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत नियोजन करतांना उद्दिष्टे ठरविणे, अग्रक्रम, साधनसंपत्तीची जुळवाजुळव करणे, उत्पादनात वाढ घडवून आणणे आधुनिकीकरणाचा पुरस्कार करणे, वाटप व्यवस्था सुधारून आर्थिक व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे. आणि जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे या सर्व बाबीसाठी शिक्षण हा एकमेव आधार मानला जातो. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ मिडॉल यांनी आपल्या "आशियान ड्रामा" या ग्रंथात आशिया खंडातील विकास

प्रक्रियेचे विश्लेषण करतांना 'शिक्षण' हा आर्थिक विकासाचा कणा असतो. असे म्हटले आहे. कोणत्याही राष्ट्रातील गरिबी हा त्या राष्ट्रातील विकासाचा निकष असतो. म्हणून दारिद्र्य निर्मुलनासाठी आर्थिक परिवर्तन आवश्यक आहे.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी देखील भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचे प्रभावी साधन म्हणून शिक्षणास प्राधान्य दिले होते. शिक्षणामुळे मानवाचे कौशल्य वाढून रोजगार क्षमता वाढते आणि जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. सर्व समस्यांची वास्तव्य स्वरूपात ज्ञान व जाण येते. शिक्षण हेच मानवाला ख-या अर्थाने दारिद्र्यातून बाहेर काढते आणि विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यास प्रोत्साहन देते म्हणून शिक्षण हे आर्थिक विकासासाठी प्रभावी साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे वैज्ञानिक व तांत्रिक दृष्टी समाजाला येते, तिचा उपयोग विकासाच्या प्रक्रियेत महत्वाचा मानला जातो. तांत्रिक प्रगतीसाठी शिक्षणाची खुप मोठी मदत होत असते आणि याच तांत्रिक प्रगतीमुळे संपूर्ण व्यवस्थेचे स्वरूप बदलून उच्च शिक्षित युवकाची मागणी वाढते. अशा प्रकारे श्रम शक्तीची गुणवत्ता वाढून आर्थिक विकासाचा दर वाढण्यास मदत होते. कारण मानवी साधनसंपत्तीचा विकास आणि देशाचा आर्थिक विकास यांचा "धनात्मक" स्वरूपाचा सहसंबंध असतो. या संदर्भात मार्शल यांनी शिक्षणावरील खर्च हे राष्ट्रीय गुंतवणूक असून या गुंतवणूकीला, सर्वाधिक मौल्यवान भांडवल असे म्हटले आहे. अमर्त्य सेन यांनी देखील शिक्षण व मानवी भांडवलाचा विकास यांच्यातील धनात्मक सहसंबंध स्पष्ट केला आहे, त्यांच्या मते, मानवी साधनसंपत्तीचा विकास शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसारामुळे होतो आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते

समारोप

शिक्षण प्रक्रियेत मातृभाषेतून किमान शिक्षण मिळणे अपेक्षित आहे. शिक्षणासमवेत, ग्रामीण भागात राहणा-या लोकांना सिंचन, विद्युत, रस्ते, पिण्याचे पाणी, दुरध्वनी सुविधा म्हणजे ग्रामीण भागाशी संबंधित असणारी आधारभूत संरचना पुरवणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. कराळे गंगाधर व कविमंडन विजय. ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन (नीती, कार्यक्रम आणि व्यूहरचना) श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर. 2006
2. Bhattacharya S.N. Rural Development in India.
3. Datta Gaurav, Mahajan Ashwini. Indian Economy (66th Edition) S. Chand, Publication 2012.
4. Kurushetra The Monthly Journal, The Ministry of Rural Development, Chief editor, Neeta Prasad, Vol.58, No.03, 2010.
5. Indian Economy Survey-2014-15.
6. Khanna B.S., Rural Development in South Asia, India.
7. Pandey K.C., Rural Development in Modern India.
8. Reddy V.K., Rural Development in India.
9. Thakur Devendra, Rural Development and Planning in India.
10. UNDP Report 1995.
11. Tenth, Eleventh, Twelfth Five Year Plan Vol.1,2,3.